

Иминова Шахноза-Бегим Баходировна
Андижон давлат чет тиллар институти
инглиз тили ўқитишнинг интеграллашган курси
кафедраси ўқитувчиси

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА КИЙИМ-БОШ КОМПОНЕНТЛИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР ТАХЛИЛИ

Аннотация: XXI асрнинг бошларига келиб лингвокультурология жаҳон тилшунослигидаги етакчи йўналишдан бирига айланиб улгурди. Лингвомаданиятшунослик объекти саналган фразеологизм икки ва ундан ортик сўзларнинг ўзаро барқарор муносабатидан ташкил топган, нутқ жараёнига тайёр ҳолда олиб кирилувчи, тил эгалари хотирасида имконият сифатида мавжуд бўлган барқарор бирикмалардир ва улар ўз ичига иборалар, мақол-маталлар, ҳикматли сўзларни қамраб олади.

Калит сўз ва иборалар: миллий фразеологизмлар, миллат, маданият, урф-одатлар, ўзига хос удумлар, халқлар ҳаёти, дунёқараш, турмуш тарзи.

Миллий фразеологизмлар маълум бир миллатнинг маданияти, урф-одатлари, ўзига хос удумлари каби хислатларни ёритувчи ва халқлар ҳаётини, дунёқараш ва турмуш тарзини, этик ва эстетик нормаларини ифодаловчи халқ фразеологизмлари орасидаги миллий қатламдир. А.Насиров бу қатламга мансуб материалнинг миллий ўзига хослигини қуйидаги жиҳатларда ёрқинроқ намоён бўлишини эслатади: а) бевосита шу халқларнинг ижтимоий-сиёсий ва маиший ҳаётини акс эттиришда; б) ўрганилаётган халқларга хос характер хислатларнинг ишонарли ифодаланишида; в) миллатга оид топонимика, флора ва фаунанинг иштирок этишида; г) миллатга хос урф-одат ҳамда маросимларнинг мавжудлигида; д) шу халқларнинг адабий-бадиий тилида¹.

Латиш олими Г.Зиманас “Миллат ҳаётидаги ўзига хос ҳолатларни миллий ҳолатлардан фарқлаш лозим”, дейди. “Миллий ҳолат тушунчаси – кенгроқ, у миллатнинг бутун ҳаётини, унинг барча томонларини, ўзига хос ҳолатлар эса ушбу миллатга мос бўлган (ёки асосан мос бўлган) хусусиятларни акс эттиради. Масалан, миллий маданият тушунчаси у ёки бу миллат маданиятидаги барча ҳолатларни, ўзига хослик эса – бошқа миллатлар маданиятида бўлмаган ёки деярли бўлмаган жиҳатларни қамраб олади”².

Маълумки, инсоният турмуш тарзи тараққиёти кийим-кечак билан чамбарчас боғлиқ ҳолда юзага келган. Айнан кийим инсонни ҳайвондан ажратувчи муҳим ташқи аломатлардан бири ҳисобланади. Анъанавий миллий кийимларнинг шаклланишига назар ташлар эканмиз, асрлар мобайнида унинг қатор муҳим функциялари таркиб

¹ Насиров А.А. Француз, ўзбек ва рус провербал фразеологизмларида миллий-маданий хусусиятлар. Ҳозирги замон тилшунослигида когнитив лингвомаданиятшунослик ва гендер тилшунослиги йўналишларига доир масалалар. –Тошкент, 2013.–Б.68.

² Зиманас Г. “Интернациональное и национальное в жизни народов”. –Москва, 1965. №6. – С.52-60.

топганини кўришимиз мумкин. Халқ маданияти маълум бир миллатга ёки маълум бир ҳудудда яшовчи барча элатларга хос воқелиқдир.

Ўзбек халқи кийиниш маданияти нуқтаи назаридан ҳам дунёдаги халқларнинг олдинги сафларида туради. Бир неча минг йиллар илгари ота-боболаримиз эгнига яктак, оёққа ковуш-маҳси, этик, бошга шабпўш, дўппи, телпак, устга чопон, тўн кийиб, белга белбоғ, қарс боғлашган. Шунинг учун ҳам халқимизда эркак кишилиқни рамзий ифодалаш маъносида “белингда белбоғинг борми” деган ибора қолган.

“Умуминсоний маданият – деб ёзади С.А.Арутюнов, – инсон зоти учун, умуман, Ернинг табиий планетар шароитига ҳамда ушбу планетар муҳитни ўзлаштиришнинг кенгайишидан келиб чиқадиган ижтимоий оқибатларга мослашиш воситаси сифатида келади”³. Умуминсоний маданият ёки маданиятдаги умуминсонийлик Ерда, табиий планетар шароитда инсон учун зарур шарт-шароитлар яратиш, унинг ушбу муҳитга мослашишини таъминлаш воситасидир. Бу фикр Инсон ва Ер муносабатларини ифода этади, инсон томонидан яратилган бойлик, орттирилган тажриба, тарихий анъаналар умумпланетар характеридаги воқелиқлардир. Бу характер билан умуминсоний маданият миллий маданиятдан фарқ қилади. Миллий маданият айрим миллатга, этносга тааллуқли ижтимоий-тарихий воқелиқ ҳисобланади. Улар ўртасидаги фарқлар нисбийдир. Диалектик боғлиқлик ва ҳамкорлик улар мавжудлигининг ривожланиб бориши шартли ҳисобланади.

Ҳар бир халқнинг ўзига хос кийим-кечак номлари ва реалиялари ҳам миллий фразеологизмларни ҳосил қилишда асос вазифасини ўтайди. Масалан, “тўнни тескари кийиб олмоқ” – ўчакишган ҳолда қайсарлик қилмоқ, “дўппини осмонга отмоқ” – жуда хурсанд бўлмоқ, “дўппи тор келди” – илож-имконсиз оғир аҳволга тушмоқ, “бир-икки яктакни ортиқроқ йиртган” – ёши катгароқ, турмуш тажрибаси кўпроқ, “чоригини судрамоқ” – зўрға-зўрға, амал-тақал қилиб яшамоқ, “пайтавасига қурт тушди” – хотиржамлиги бузилиб, бир ерда тинч тура олмаслик⁴.

Оламнинг тасвирини тушуниб етмоқлик учун турли хил миллий урф-одатлар, маросимлар билан танишиш керак. Мисол учун: “рўмол ташлаб қўймоқ” фразеологизмининг культурологик маълумоти қуйидагича: “Рўмол” – бу аёллар бошига ўрайдиган, одатда тўртбурчак шаклдаги мато. Ўзбекларнинг одатига кўра, турмушга чиқаётган қиз рўмол ўрашни бошласа, демак, уни унаштириб қўйишган. Шунинг учун “Рўмол ташлаб қўймоқ” фразеологизми (“сосватать невесту”) “унаштирмоқ” маъносини англатади.

Яна бир мисол, шарқда унаштирилган қиз янги турмуш қурган жойга махсус миллий оёқ кийимида, маҳсида кириб борган. Маҳси сўзи арабча “бўямоқ”, “суртмоқ”, “ёғламоқ” маъносидаги масаҳа феъли⁵ асосида пайдо бўлган. Оёқ кийимининг бундай номланиши унга масҳ тортиш мумкин бўлганидандир. Масҳ тортиш шароити ва

³ Арутюнов.С.А.Народы и культуры: развитие взаимодействие . –Москва: Наука, 1989. –С.133.

⁴ Усмонова Ш. Лингвокультурология. –Тошкент,2019. –Б.97.

⁵ Носиров О., Юсупов М. в.б..Ан-наъим. Арабча-ўзбекча луғат. –Тошкент: А.Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 2005.–Б.783.

тартиби шаръий асосланади⁶. Масҳ сўзига нисбат кўшимчаси бўлган *-и* ни кўшиш натижасида ҳосил бўлган. Ушбу сўз араб тилининг ўзида йўқ. Шунингдек, ушбу сўзнинг форс тилига оид луғатларда ва “Навойи асарлари луғати”да учрамаслиги унинг бир қадар кейинги даврларда арабий асосга ўзбек тили сўз ясашиш тизимидан мустақкам ўрин олган, аслида араб тилидан ўзлашган “ёйи нисбат”ни кўшиш билан ясалганини кўрсатади. Демак, маҳси сўзининг ясашиш асоси араб тилига тааллуқли бўлса ҳам, сўз яшаш тизими нуқтаи назаридан ўз қатламга мансуб.⁷ Хоразмда унаштирилган қиз янги турмуш қурган жойга махсус миллий оёқ кийимида, яъни маҳсида кириб борган. Шунинг учун “маҳси киймоқ” турмушга чиқмоқ тушунчасига тенг қўлланилган.⁸

Ўзбек миллий кийимларининг муҳим қисмларидан бири дўппидир. Ўзбекона миллий дўппиларга назар ташлар эканмиз, улардан юртимизнинг турли минтақаларига хос маҳаллий дўппилар: Марғилон, Андижон, Ўш, Шаҳрисабз, Тошкент, Бухоро, Бойсун, Чуст дўппилари машҳур бўлиб, буларнинг “ироки чоргул”, “тагдўзи”, “зардўзи”, “бахмал”, “ пахта гулли нусха”, «тож нусха» деб номланувчи турлари кўп учрайди. Анъанавий кийимлар баъзан кишилар ёшидаги фарқни ва уларнинг оилавий аҳволини белгилашда ҳам хизмат қилиб, уларнинг насл-насабидан нишона бериб турувчи хусусиятга эга бўлган. Биз бундай анъанавий миллий кийим-кечакларнинг кишиларнинг моддий маданияти, нафосат олами ва илоҳий қудрат ҳақидаги тасаввурлари билан узвий равишда боғлиқ, бирлашиб кетганини кўраемиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Насиров А.А. Француз, ўзбек ва рус провербал фразеологизмларида миллий-маданий хусусиятлар. Ҳозирги замон тилшунослигида когнитив лингвомаданиятшунослик ва гендер тилшунослиги йўналишларига доир масалалар. –Тошкент, 2013.–Б.68.
2. Зиманас Г. “Интернациональное и национальное в жизни народов”. –Москва, 1965. №6. – С.52-60.
3. Арутюнов.С.А.Народы и культуры: развитие взаимодействие . –Москва: Наука, 1989. –С.133.
4. Усмонова Ш. Лингвокультурология. –Тошкент,2019. –Б.97.
5. Носиров О., Юсупов М. в.б..Ан-наъим. Арабча-ўзбекча луғат. –Тошкент: А.Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 2005.–Б.783.
6. Мухтасар. Араб тилидан Рашид Зоҳид ва Акрам Дехқон таржимаси. –Тошкент: Чўлпон, 1993.

⁶ Мухтасар. Араб тилидан Рашид Зоҳид ва Акрам Дехқон таржимаси. –Тошкент: Чўлпон, 1993.

⁷Норбоева Ш.Х. Хоразм шеваларида кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи. Филол.фан.бўйича фалс.докт.(PhD) дисс...авторереферати. –Тошкент, 2017. –Б.12.

⁸ Норбоева Ш. Хоразм шеваларидаги соҳавий лексика. –Тошкент, 2014. –Б. 47

7. Норбоева Ш.Х. Хоразм шеваларида кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи. Филол.фан.бўйича фалс.докт.(PhD) дисс...автореферати. –Тошкент, 2017. –Б.12.
8. Норбоева Ш. Хоразм шеваларидаги соҳавий лексика. –Тошкент, 2014. –Б. 47